

Elias, Norbert, *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd*, vertaald door G. van Benthem van den Bergh, J.M. Meulenhoff, Amsterdam, 2008⁴, 82 pagina's, € 7,50.

Door: Drs. Freek M. Boon, humanistisch geestelijk verzorger GGZ Delfland en Pieter van Foreest, Delft.

Een boek met als titel *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd* trekt als vanzelf onze aandacht. Maar is dit wel de moeite waard als een vertaling blijkt te zijn van een al in 1982 verschenen boekje?

De auteur van dit uit zestien korte hoofdstukken bestaande essayachtige boek is de in 1990 overleden socioloog Norbert Elias, die beroemd werd dankzij zijn – ook in het Nederlands – uitgebrachte werk *Het Civilisatieproces*. Dat boek verscheen in het Duits in 1939. Elias studeerde medicijnen, filosofie en psychologie, onder meer bij Husserl en Jaspers. Elias hanteert het paradigma uit *Het Civilisatieproces* ook in dit veel kleinere, nu uit het Duits vertaalde boek. Samenlevingen kunnen in de loop van de tijd civiliseren en dat impliceert dat individuele burgers hun gevoelsimpulsen meer en meer leren beheersen en terughouden. Het omgekeerde vindt – vanzelfsprekend – echter ook plaats: decivilisatie en dat houdt dan een grote waardering in voor impulsgedrag en directe behoeftebevrediging. Elias belicht de veranderende kijk op het sterven en de stervende mens in de loop van de Europese geschiedenis aan de hand van interessant historisch en literair bronnenmateriaal. Hij idealiseert de omgangsvormen van vroegere tijden niet, al hoorde het sterven toen veel meer dan nu bij het leven van alledag. Middeleeuwen bijvoorbeeld waren veel ruwer tegen elkaar dan wij. Voor wie daarover meer wil lezen, kan te rade gaan bij de in 2007 uitgekomen essaybundel van Eric Dunning en Norbert Elias *Sport en spanning* (2007, Uitgeverij Bert Bakker).

Toen de mens 'civiliseerde' en zijn gevoelens ging beheersen – en tegelijk de medische praktijk veel jonge mensenlevens kostende ziekten zoals kraam-

vrouwensterfte veel beter kon bestrijden – vond het sterven meer en meer plaats buiten het dagelijks leven van kinderen en volwassenen. Men stelde zich daarbij gereserveerder en meer teruggetrokken op ten aanzien van de stervenden en ging hun nabijheid meer en meer ontlopen. Dit doodmijdend gedrag uitte zich bijvoorbeeld ook in het toen opkomende idee dat het zien van stervenden en doden slecht zou zijn voor kinderen.

In het geciviliseerde gedrags- en gevoelscomplex past het moderne taboe rond de dood en de daarmee samenhangende eenzaamheid van de stervenden.

Elias doet ons inzien, dat het idee de mens *alleen* moet sterven, een relatief recent concept is, een 'dooddoener' zou je kunnen zeggen, van de civilisatie. Dit idee komt namelijk pas laat in de tijd op en hangt nauw samen de ontwikkeling van een individueel zelfbewustzijn. De vanzelfsprekendheid die dit idee overigens pas in de modernste tijd kreeg, sluit nauw aan bij de visie van de mens als *homo clausus*, de in zichzelf besloten mens. Dat is, zo maakt Elias inzichtelijk, een veel meer tijdgebonden concept dan wij ons doorgaans realiseren. Omdat wij anno 2008 in een samenleving leven met dezelfde geciviliseerde grondpatronen als in de tijd dat Elias zijn boekje schreef, is het niet wezenlijk verouderd. Het boek reikt geestelijk verzorgers in de zorg, die als weinig anderen zo dicht bij de dood hun werk doen, bruikbare achtergronden en inzichten aan. Hiermee kunnen zij het gedrag, het voelen en het denken van stervenden, hun naaststaanden en van zichzelf wezenlijker verstaan als tijdgebonden vormen en inhouden, om van daaruit de mens van vandaag optimaal te kunnen bijstaan. Dit boek is een waardevolle inspiratiebron, waardoor wij er ons meer van bewust worden hoe belangrijk het is ons ervoor in te zetten, dat stervenden niet alleen worden gelaten.

Lezy, J., *Psychose, verschijning, beleving, structuur*, Boom, Amsterdam, 2007, ISBN 9789085064671, 204 pagina's, € 24,50.

Door: Drs. B.J. Roosjen, theoloog en psychotherapeut, CSP Oegstgeest (GGz Rivierduinen).

Het ziektebeeld in de psychiatrie dat meestal veel stemmen in beroering brengt, is de psychose. Zowel het beangstigende als het fascinerende heeft een evenzeer aantrekkelijk als afstotend effect op de omgeving. En, zoals over de meeste van de ziektebeelden in de psychiatrie, wordt er heftig over gediscussieerd en geschreven, al zolang als de diagnostiek bestaat. Aan de lopende gesprekken over de verschijning, de beleving en de structuur van de psychose is nu een nieuw werk toegevoegd.

Johan Lezy, psycholoog en filosoof, psychodiagnosticus en Rorschach kenner heeft zich altijd zeer geïnteresseerd voor patiënten lijdend aan psychotische belevingen. In zijn lange GGz carrière heeft hij talloze gesprekken gevoerd met hen; veel materiaal vastgelegd en literatuur doorgeworsteld over de psychoticus. Resultaat van al die arbeid heeft hij nu vastgelegd in een boek.

In drie hoofdstukken (bijna 200 pagina's) schetst hij achtereenvolgens het verloop van een psychose; vervolgens de aspecten van de psychotische belevingen; het boek wordt afgesloten met een vraag in het derde hoofdstuk: hoe psychotisch zijn mensen met een psychose? Zijn bedoeling is de psychose, die in de volksmond *grosso modo* 'krankzinnigheid' wordt genoemd, te beschrijven; begrippen die daarmee samenhangen, zoals waandenkbeelden, hallucinaties en incoherente gedachten, te verhelderen en zo na te gaan wat iemand die er middenin zit, zou kunnen ervaren.

In het eerste hoofdstuk komen de theoretische modellen aan bod. De auteur weet de literatuur over de modellen helder neer te zetten, omdat veel casuïstisch materiaal verwerkt is. Dit maakt de soms zware teksten goed leesbaar en de beschreven belevingen begrijpbaar.

De belangrijkste auteurs komen aan de orde. Het tweede hoofdstuk is gewijd aan de veranderde werkelijkheidsbeleving van de psychoticus. Het is een concretisering van de algemene beschrijvingen uit het eerste hoofdstuk. Lezy komt hier tot de conclusie dat de psychose een stoomis is in de 'Ik-functies'. In het laatste hoofdstuk komt de ware clinicus aan het woord. Hierin toont Lezy aan, dat de neiging de patiënt te reduceren tot zijn psychose een vorm van theoretisch dogmatisme is dat ferm van de hand moet worden gewezen. Getuige ook een kopje boven één van de paragrafen: 'psychotische patiënten kennen alle normale belevingen'.

Ook algemeen menselijke gevolgen van de psychose blijven niet ongenoemd. Deze realiteit werd tot voor kort nogal verwaarloosd in de psychiatrie. Hierin past ook een, zij het korte, beschrijving van belang en rol van de psychotherapie met psychotische patiënten – lang beschouwd als vloeken in de kerk – en wel met name de cognitieve gedragstherapie.

Samenvattend: een belangrijk boek dat vanuit fenomenologisch perspectief tracht te beschrijven wat psychotische belevingen zijn. Deze benadering maakt het mogelijk de vreemde uitingen tot op zekere hoogte te begrijpen. De belevingskant mag besproken worden waardoor er een beter contact ontstaat met de patiënt. Immers mensen met psychosen hebben in principe toegang tot alle ervaringen die bij de 'common sense' horen, zegt de auteur (pag. 196).

Lommel, van Pim, *Eindeloos bewustzijn, Een wetenschappelijke visie op de bijna-doodervaring*, Uitgeverij Ten Have, Kampen, 2007, 401 pagina's, € 24,90.

Door: Drs. Beate Giebner, geestelijk verzorger in het AMC te Amsterdam.

Waarom zou je een dergelijk boek ter hand nemen? Omdat je bang bent voor de dood? Omdat leven en dood je fascineren? Omdat de vraag wat geest en bewustzijn is je bezig houdt? De redenen kunnen verschillen.

Laatst vertelde een collega, die met vage vragen niet veel op heeft, dat ze het boek toch leest omdat zij veel patiënten tegenkomt die vertellen van uitredingen en bijna-doodervaringen (bde's). Ze willen het beter begrijpen.

In het boek gaat het om het gebied van waarnemen, kennen en proberen te begrijpen. Voor een deel gebeurt dit met behulp van de positivistische wetenschap, voor een deel op een andere manier, met behulp van wetenschappelijke dissidenten (zoals R. Sheldrake en R. Penrose) en perspectieven die religieuze en spirituele bronnen bieden, want, zoals Pim van Lommel in een televisie-interview zei: materialistische wetenschap laat geen andere modellen toe. De inhoud van onze gedachten is niet toetsbaar, maar moeten we daarom niet meer erover nadenken?'

In hetzelfde interview geeft hij aan dat hij niet zozeer bezig was met spiritualiteit als wel met de zoektocht naar zingeving.

Dit is precies wat het boek voor mij zo boeiend maakt: het gaat niet alleen om bijna-doodervaringen, maar aan de hand van dit verschijnsel vooral om de vraag: wie zijn wij, wat is onze geest, ons bewustzijn, de bron die ons voedt? Om dit laatste te beantwoorden kun je het erbij laten dat dit voor de één God is, voor een ander de Boeddha-natuur en voor nog een ander goede tussenmenselijke betrekkingen – maar je kunt je door dit ongrijpbare gebied ook aangetrokken voelen en het willen onderzoeken. We kunnen de wereld nemen zoals

ze zich (geconditioneerd) aan ons voordoet of we kunnen haar door middel van exacte wetenschap of andere – intersubjectieve – kenmethoden proberen te benaderen. Op deze zoektocht of verkenningreis neemt het boek de lezer mee.

Van Lommel heeft op grond van vertelde ervaringen van zijn patiënten over hun bde's proscriptieve studies opgezet en met gegevens uit het neurofysiologisch onderzoek en de kwantumfysica in verbinding gebracht. Hij komt tot de overtuiging dat het bewustzijn niet op een bepaalde plaats (ook niet in de hersenen) te lokaliseren is. Hij noemt het non-lokaal aanwezig in de vorm van waarschijnlijkheidsgolven. Het is daarom ook niet aantoonbaar in de fysieke wereld. Het is de bron van ons (normale) waakbewustzijn, maar het waakbewustzijn is slechts een deel ervan en onder abnormale omstandigheden (zoals bij bde's en andere uitredingen) is het mogelijk om het oneindige aspect van het non-locale bewustzijn onafhankelijk van het lichaam te ervaren en rechtstreeks in de ruimte waar te nemen. Via de verslagen en onderzoeken is van Lommel ertoe gekomen een bewustzijn waarschijnlijk te vinden wat al voor de geboorte bestaat en ook een voortbestaan daarvan in een non-locale ruimte waar tijd en afstand geen rol spelen. Het lichaam functioneert slechts als interface en heeft een faciliterende functie om aspecten van het ruimere bewustzijn te ontvangen.

Dit is voor een aantal lezers natuurlijk zeer speculatief, maar het gebruik van uitsluitend fysieke verklaringen brengt ons in een controversie met onze directe ervaringen.

Interessant feit voor geestelijk verzorgers blijft, dat meer dan de helft van de mensen met bde's behoefte heeft gehad aan hulpverlening en dat de gesprekken die plaatsvonden (niet met geestelijk verzorgers natuurlijk) doorgaans als onbevredigend tot slecht werden ervaren. Volgens het onderzoek voelen mensen die na een hartstilstand een bde gehad hebben zich meer onderdeel van een zinvol universum en neemt de interesse aan spiritualiteit bij mensen met hartstilstand zonder bde juist af.

Uit onderzoek komt naar voren dat de waarde die mensen aan kerkbezoek hechten sterk daalt na een bde, terwijl het omgaan met gebed, meditatie en spirituele zoektocht sterk toeneemt. Men geeft aan meer gevoelens te tonen en minder belang te hechten aan wat anderen van je denken. Deze veranderingen bleken jarenlang door te werken.

Ik zelf heb nog niemand gesproken die een bde heeft gehad, maar wel een aantal patiënten gehoord over sterfbedvisioenen, verhoogde intuïtieve gevoelens, voorspellende dromen en waarnemingen op afstand. Mensen vertelden erover vaak voor de eerste keer en zij waren vaak bang dat ze gek gevonden zouden worden, terwijl het mij duidelijk werd dat deze ervaringen hen juist een gevoel van (angst-)vrijheid en geestelijke ruimte hadden bezorgd. De belevenissen werden vaak niet in een gesloten denk- of betekenisstelsel geplaatst, maar leken eerder als verruiming van de horizon en tegelijkertijd versteviging van het draagvlak te fungeren.

In mijn ogen liggen de gegevens van *Eindeloos bewustzijn* in de kern van ons werkgebied als geestelijk verzorgers en opent het onderwerp, gezien zijn succes, op zijn minst de poorten voor menig gesprek.

Kusters, Wouter, Gerrits, Sam en Tukker, Jannemiek, *Alleen; berichten uit de isoleercel*, Lemniscaat b.v., Rotterdam, 2007, ISBN 978 90 5637 929 2, 200 pagina's, € 24,95.

Door: Drs. Rob de Vries, (voorheen psychiater in Jellinek Mentrum), Amstelveen.

Soms wordt een grensverleggend boek geschreven. Dit is zo'n boek. Waarom? Omdat het drie thema's integreert, die in de hedendaagse psychiatrie van groot belang zijn, maar vaak ondergesneeuwd dreigen te raken in het objectiverende paradigma van de evidence-based interventies: het eerste persoonspectief, het narratieve gezichtspunt, dwang en

drang. Het eerste persoonspectief benadrukt het belang van begrip voor de binnenkant van de psychotische ervaring. Het narratieve gezichtspunt stelt het eigen verhaal centraal. Dwang en drang blokkeren de existentieel centrale ervaring van handelingsvrijheid.

En om dat laatste punt draait het boek concreet. De schrijvers, Wouter Kusters, Sam Gerrits en beeldend kunstenaar Jannemiek Tukker, schrijven en tekenen wat er gebeurt als je psychotische mensen opsluit in een isoleercel. Daarbij sparen ze de lezer niet: indringend en niets ontziend onthullen ze hun psychotische en alledaagse ervaringen. Hun ervaringen in de isoleercel worden vormgegeven in verhalende hoofdstukken, die er niet om liegen, die de rauwe werkelijkheid van het letterlijk 'ingesloten' en 'buitengesloten' raken weerspiegelen. Overdonderd word je als lezer, als zij je meesleuren in hun huiveringwekkende wereld van onmacht en isolatie.

Wat mij opvalt in hun verhalen is het beklemmende en tegelijkertijd verleidelijke van de waanzin. Er zit iets fascinerends in, iets waar je naar kunt verlangen; ze doorbreekt de grenzen van de natuurlijke vanzelfsprekendheid, waarin de meeste mensen hun leven leiden. Maar daarnaast onthullen zij ook de angst voor ondoorgrondelijke doorbraken naar grondeloze en onvoorspelbare dimensies, die velen slechts in dromen beleven. De waanstemming, een diepgaande transformatie van de werkelijkheidservaring, is een primaire beleving bij psychotische mensen. Deze stemming wordt vaak veronachtzaamd in de dagelijkse diagnostische en therapeutische omgangstaal, omdat hij iets onuitsprekelijks heeft, niet in dagelijkse woorden is te vangen. Maar dat lukt deze kunstenaars nu juist wel! Het vreemde, huiveringwekkende en fascinerende van deze grondstemming wordt in woorden en beelden gevangen.

Wreed en gruwelijk is tenslotte de stigmatisering en isolatie waarin zij terecht komen: hun ontreg-

lende gedrag en onbegrip van omstanders leidt tot onherroepelijke destructieve communicatiespiralen, die het meest schrijnend worden weergegeven in de scènes tussen de vier muren van de isoleercel. Consequent en onnavolgbaar wordt het eerste persoonsperspectief gehanteerd. Zonder omwegen wordt getoond, hoe het is om psychotisch te zijn en om uitgestoten te raken. Maar ook hoe het is om als zorgverlener een patiënt te isoleren, d.w.z. om in te grijpen wanneer iemand gevaarlijk gedrag vertoont (één van de schrijvers heeft de isolatie van beide kanten beleefd, als patiënt en als zorgverlener). Als in een Griekse tragedie wordt weergegeven hoe de strijd om begrip voor de psychotische beleavingswereld wordt gestreden en hoe dat gevecht wordt verloren, als begrip niet mogelijk blijkt en gevaar wordt gevreesd. De tekeningen (verfijnde lijnen, die in hun herhaling de fascinerende en beklemmende kanten van psychotische en opsluitings-ervaringen verbeelden) en de geschreven verhalen vullen elkaar naadloos aan. Ze gaan over dezelfde thema's (binnen en buiten, vertrouwde en vreemde gewaarwordingen, aardse en buitenaardse invloeden, ervaringen van synthese en verbrokkeling; en de banale symbolen van isolatie: versterkte muren, deuren en ramen, kartonnen po's, bekers, isoleerkledij en matrassen).

Ik heb het boek in één adem uitgelezen, ondanks de niets verbloemende intensiteit van de tekst en de tekeningen. Toen ik het uit had, wist ik dat mijn beeld van de isolerende interventie binnen het dwang- en drang-beleid voorgoed was veranderd door deze mensen, die met hun pennen en potloden hun kwetsbare binnenwerelden buiten, maar vooral binnen de isoleercel aan mij hadden geopenbaard. Ik wens het boek toe aan heel veel lezers: zet je schrap, maar vooral...laat je scherp maken met nieuwe kennis uit het eerste persoonsperspectief, zodat je het debat over dwang en drang meer verrijkt en genuanceerder kunt volgen of voeren.

Baart, Andries *Aandacht, Etudes in presentie*, 2de druk, Uitgeverij Lemma, 2005, 184 pagina's, € 18,50.

Door: Drs. Freek M. Boon, humanistisch geestelijk verzorger GGZ Delfland en Pieter van Foreest, Delft.

In 2005 verscheen de tweede druk van het mischien wat aan de aandacht ontsnapte *Etudes in presentie* van Andries Baart. De eerste druk van dit boek, gemaakt op verzoek van zijn uitgeverij, werd rond de jaarwisseling van 2004-2005 als geschenk toegestuurd aan haar vrienden en relaties. De tweede druk werd uitgebracht vanwege de vraag ernaar.

Baart (1952) is onder meer bijzonder hoogleraar in de vakgroep Praktische Theologie/Sociale Wetenschappen aan de Katholieke Universiteit te Utrecht. Zijn bekendheid dankt hij aan de bekende presentietheorie, waarover hij een lijvig boek publiceerde. In de *Etudes* gaat hij uitgebreid in op het voor de presentietheorie en de presentiepraktijk zo wezenlijke thema aandacht. Aandacht is verder belangrijk in de dagelijkse omgang van mensen met elkaar en bijvoorbeeld ook in ons werk als geestelijk verzorger.

In ons werk speelt aandacht een cruciale rol, zowel in de één op één contacten met patiënten, cliënten, bewoners en alle naastbetrokkenen met wie wij in contact komen, als op beleidsniveau, bijvoorbeeld als we uitgenodigd worden iets over de kern van onze professie te vertellen.

De bespiegelingen van Baart in zijn essayachtige publicatie stimuleren ons stil te staan bij ons dagelijkse werk, het aandacht geven aan mensen met levensvragen. Wat doen wij dan eigenlijk, wat willen we dan eigenlijk en wanneer 'lukt' dat beter en wanneer minder en wat is eigenlijk precies onze intentie? De lezer moet ertegen kunnen dat Baart niet gericht is op het verstrekken van hapklare antwoorden. Hij verkent het thema in allerlei facetten en reikt ons al aftastend visies, ervaringen, filosofische benaderingen en af en

toe stellingnamen aan. Precies te pakken krijgen we niet wat aandacht 'echt' is. De gedachtebepalingen spelen zich eerder af in paradoxen die er mogen zijn en het onderwerp eigenlijk juist toch verhelderen en belichten. Aandacht heeft bijvoorbeeld iets met concentratie, maar tegelijk moet het ook weer niet al te geconcentreerd zijn. Goede aandacht is gericht en vrij of onbepaald en open tegelijk.

Het *frappeert* Baart (pagina 122 v.) dat talloze leerboeken aangeven aandacht te hebben voor het verhaal van de cliënt (et cetera), en dat 'tegelijktijd alles in het werk wordt gesteld om dat niet met opgeschorte, gelijkmatige, verglijdende aandacht te doen.' Leerboeken zadelen de achterhoofden van studenten op 'met lijsten van aandachtpunten, vragen, vermoedens en interesses.'

Dit soort benadering zal het boekje voor sommige professionals en docenten confronterend doen zijn, voor anderen levert het zelfaffirmaties om toch vooral niet echt te buigen voor de taal en de cultuur van veel hedendaags management die – zoals een opinieauteur in de NRC ooit schreef – meer

gericht is op verantwoording (laten) afleggen (op papier, formulier en in databases), dan op het stimuleren bij professionals van een werkhouding waarin het zelf verantwoordelijkheid nemen een kernaspect is.

Baart heeft de vijf hoofdstukken van zijn boek deze namen gegeven: Waar aandacht moet, wat aandacht is, wat aandacht doet, wat aandacht ziet en tenslotte, waar aandacht mag.

Elk ervan is onderverdeeld in kortere en langere tekstgedeelten.

Om te spreken met een variatie op een term van Harry Kunneman – die hierom ook door Baart wordt aangehaald – is dit een boekje dat vraagt om trage lezing. Veel begrippen en benaderingen passeren herhaaldelijk de revue, maar telkens weer net even anders. Dat maakt het boekje enerzijds wat vluchtig. Anderzijds kan het juist wel een charme ervan zijn, wanneer we bereid zijn tot een zekere trage lectuur. Het boek stimuleert tot (zelf)reflectie en verdraagt het (daardoor) niet zo om in sneltreinvaart uitgelezen te worden.